

פירוש רש"י

למסכת מועד קטן

י"ל עפ"י כתב יד ספרדי
בצרוף מבוא והערות

על ידי
אפרים קופפר

הוצאת "מקיצי נרדמים"
ירושלים התשכ"א

ספרים

היוצאים לאור

על ידי

"חברת מקיצי נרדמים"

ת ש כ " א

שנת כ"ח לפעולת החברה בארץ ישראל

ראשי החברה

הועד הפועל בישראל, ירושלים

שמואל יוסף עגנון

יושב ראש

שרגא אברמסון, יצחק בער, שלמה דב גויטיין,

חיים שירמן, גרשם שלום

אפרים אלימלך אורבך

מזכיר

חברי הכבוד

דוד צבי בנעט, ירושלים	יששכר יואל, ירושלים
ישראל ברודי, לונדון	שאול ליברמן, ניו-יורק
דניאל גולדשמידט, ירושלים	אליעזר הלוי פינקלשטיין, ניו-יורק
משה גרינולד, מילבורן	יוסף קאפח, ירושלים
יהודה אריה וואידה, פריז	בצלאל רות, אוקספורד
יעקב דוד וילהלם, שטוקהולם	שלום שפיגל, ניו-יורק
ישעיה תשבי, ירושלים	

**לזכרון האם על הבנים
שנרצחו על ידי הנאצים-הגרמנים**

אם אמי חנה בת הרב ר' **יצחק** אבא, נרצחה בתחלת שנת תש"ג.

אמי שרה בת הרב ר' **ראובן** פיקרטשיק, נחנקה בתאי הגז שבמחנה המות
בחלמנה בתחלת שנת תש"ג.

אשתי מרים בת ר' **משה חיים** וינטרויב, נחנקה בתאי הגז שבמחנה המות
באושוויץ, בסוף שנת תש"ד.

ילדינו רבקה, בשה וראובן, נחנקו בתאי הגז בחלמנה (יחד עם
הסבתא — אמי). **משה חיים ואברהם**, נחנקו בתאי הגז באושוויץ (יחד
עם אמם — אשתי).

א ר ץ א ל ת כ ס י ד מ ס !

הקדמה

פירוש רש"י שלפנינו מובא לדפוס על פי כתב יד (כנראה יחידי בעולם) הנמצא בספריית מגור סאן לורנצו באסקוריאל (ספרד) וסימונו G-11-4, שצלמו נמצא במכון לכתבי היד העבריים של משרד החינוך והתרבות בישראל. כה"י מתואר בקטלוג כתבי יד העבריים באסקוריאל שנערך ע"י Jose Llamas (מדריך, חוברת 2 שנת 1941 עמ' 8—9) ונוצר שם ככתב יד ממחבר אנונימי.

כה"י כולל פירושים על מסכתות: מועד קטן, סוכה, יומא וקטע מפירוש על פסחים. הפירוש על סוכה (מלבד פרק ראשון השונה מפירוש רש"י דפוס) יומא והקטע על פסחים הוא זהה עם פירוש רש"י דפוס, מלבד חלופים קלים. הפירוש כתוב על קלף ונכתב בכתב רש"י ספרדי, כנראה במאה י"ג—י"ד. הדפים הראשונים חסרים ומתחיל מדף ד' (לפי המס' שבראש כל דף). עשרים הדפים הראשונים בלים והכתב מטושטש עד חצי של כל עמוד לאורכו לצד חוץ.

כה"י לקוי בחסר ויתר. באיזה מקומות הרגיש בזה הסופר וניקד על התיבות לסימן יתור. הדבורים המתחילים מלשון הגמרא לא ציין אותם הסופר ובהרבה מקומות אינם בכלל ומתחיל מהפירוש. סימני הפיסוק שישנם הם על פי הרוב שלא במקומם. כל זה מעיד שההעתקה נעשתה בחפז, אולם על אף כל המגרעות שבהעתקה נחזיק טובה לסופר האלמוני שאלמלא הוא, אבדה פנינה אחת מכתר תורת רבנו שלמה בן יצחק.

צריך היה יגיעה והתאמצות כדי להכניס את התיקונים ההכרחיים: לקבוע את הקריאה הנכונה, ולברר מקום התחלת הפירוש ועל ידי זה לעמוד גם על גירסת רש"י בגמרא. למלא מקום החסר ולקבוע היתר, את התיקונים הכנסתי בהערות בלבד. בגוף כה"י לא הכנסתי שום תקונים ונוהרתי מלשנות דבר, כדי שלא לבלבל את הקורא השמטתי את הפיסוק המוטעה. את התיבות שלא עלה בידי לפענחן, הכנסתי בסוגרים מרובעים.

השתדלתי לכתוב את ההערות בלשון קצר וברובן הסתפקתי בציונים לחד, כי כל כונתי היתה להעיר אוזן הקורא, והרוצה להעמיק יעיין במקורות ולפי עומק הבנתו יגדיל תורה ויאדיר.

בעבודתי זו השתמשתי בתצלומי כ"י הנמצאים במכון לכתבי יד העבריים: כתב יד מס' מועד קטן. כ"י מוזיאון הבריטי מס' 400, כ"י וואטיקן מס' 108, 134. פירושים. פירוש מס' מו"ק לאחד מחכמי ספרד (כנראה תלמידו של הרשב"א) כ"י ששון מס' 1027, ס' המכתם כ"י המוזיאון הבריטי מס' Add. 19778, פירוש רבנו משולם (בעל השלמה) כ"י וואטיקן מס' 124. השתמשתי גם בתצלומי קטעי גניזה — דפוס ממס' מועד קטן עם רש"י (דפוס פאס או ואד אלחג'ארה) הנמצאים בקמברידג'.

תודתי העמוקה לפרופ' אפרים א. אורבך, אשר בעידודו ועזרתו השלמתי עבודה זו, ואשר עבר על הספר ויישר הדורים וכמה מהערותיו הכנסתי בשם אומרן. אסיר תודה אני לד"ר נחמיה אלוני, מנהל המכון לכתבי היד העבריים, אשר היה לי לעזר רב. עלי לקבוע ברכה להרב יהושע הוטנר, מנהל מכון התלמוד הישראלי השלם בירושלים על אשר העמיד לרשותי תצלומי קטעי גניזת קמברידג' ממס' מו"ק.

אפרים קופפר

ירושלים, כ"ב אייר תשכ"א

מבוא

מאות בשנים התלבטו חכמי ישראל בבעיית פירוש של רבנו שלמה בן יצחק למס' מועד קטן. כבר במאה השש עשרה ידועות היו שתי נוסחאות שונות ומנוגדות זו לזו מהפירוש המיוחס לרש"י על מו"ק. ר' יוסף קרו מביא פירוש רש"י-דפוס בצד הנוסח המנוגד, של המגיד משנה¹. ר' יואל סירקיס הרגיש בניגודים שבין פירוש רש"י-דפוס ופירוש רש"י-רי"ף, והסכים "ליזהר לכתחלה לצאת ידי שני הפירושים"². מפרשי הרא"ש "תפארת שמואל" ו"קרבן נתנאל" מרמזים על רש"י-רי"ף כמקור לדברי רש"י המובאים בהרא"ש למו"ק. בעל "תפארת שמואל" כשנתקל בניגודים שבין רש"י-דפוס ורש"י-רי"ף כותב "אבל ברש"י בגמרא שלפנינו יש ט"ס בכאן"³. ר' צבי הירש חיות ראה "דברי רש"י בע"י משונים בהוספות רבות, מכפי אשר המה בש"ס"⁴.

לפני מאה שנה התחיל הפולמוס בין החוקרים על מחברו של רש"י-דפוס למס' מועד קטן. יעקב ריפמן ור. נ. נ. רבינוביץ ייחסו אותו לרבנו גרשום. ד. צ. צאמבער העמיד את בעלותו של רש"י עליו⁵. החוקרים הבאים אחריהם רצו לראות בו מהדורת רש"י "היותר גרועה ובלתי שלימה"⁶.

עד היום לא חדלו הלומדים והחוקרים לחפש אחר פירוש רש"י האמיתי (או המהדורא המתוקנת) למס' מו"ק. הרב מ. י. ל. זק"ש, רצה לראות את פירוש רש"י המקורי והמתוקן ב"פירוש מסכת משקין לאחד מן הראשונים ז"ל" שפרסם בשנת הטרצ"ט. מן האמור אנו רואים, כי ייחסו לפחות שני פירושים על מס' מועד קטן לרבנו שלמה בן יצחק. הבה ונבחן עתה את טיבו של פירוש "כ"י-אסקוריאל".

המחבר

הבדיקה היסודית בספרן של הראשונים, מפרשים ופוסקים אשר נתחברו מימות רש"י עד המאה החמש עשרה מוכיחה, כי כל מה שמובא באלו החיבורים — פרט לארבעה חמשה מקומות⁷ — בשם רש"י נמצא בכ"י-אסקוריאל. בהערות על הפירוש ציינתי את

1. בית יוסף על טור או"ח סי' תקל"ז ד"ה אין עולין וד"ה אין מכניסין צאן לדיר.

2. בית חדש על טור יו"ד סי' ת"מ ד"ה על כל המתים.

3. על רא"ש מו"ק פ"ג סי' ג' הערה ג'.

4. הגהות רצה"ח מסכת מועד קטן דף ס"ז.

5. מאמרו של י. ריפמן ב"מאנאסטרופט" של ז. פרנקל שנה ג' עמ' 230, מאמר על פירוש רש"י

למסכתות נדרים ומועד קטן לד. ב. צאמבער ברלין תרכ"ז, מורה דרך להג"ל ליק תר"ל, קונטרס מורה

המורה לר. נ. נ. רבינוביץ מינכן תרל"א.

6. הגדרת א. ה. ויס, דור דור ודורשיו ח"ד עמ' 294.

7. תוס' י"א ב' ד"ה רבי יוסי (ועי' בהגהות הב"ח שם).

תוס' כ' ב' ד"ה אייבו קיים (אולי התכוון התוס' לפירוש רש"י פסחים ד' א' ד"ה אייבו קיים ע"ש).

ריטב"א, חידושי הר"ן וג"י י"ח ב', מביאים בשם רש"י פירוש אחר על "איגרות של רשות" (בשיטת

הריב"ב יש בשם רש"י כמו בכ"י דנן).

חידושי הר"ן כ"ב ב' מביא בשם רש"י פירוש אחר על "וחולץ" (ברש"י ב"ק יש כמו בכ"י דנן עי'

בפירוש הערה 9).

המקומות האלה. כדי להקל על החוקר אשר ירצה לעמוד על אמיתות הדברים אערוך כאן לוח המקומות של דברי רש"י למס' מו"ק בספרות הרבנות של ימי הביניים, ומקומם בכ"י אסקוריאל. הלוח מסודר על פי סדר הזמנים של המחברים.

דברי רש"י על מועד קטן המובאים בחיבור

ברש"י כ"י

מס' הערה
בספר

ר' אברהם בן דוד

הראב"ד (מובא בהמכתם ה' ב')

דף ה' ב' ד"ה יש בה

א32

ר' אליעזר בן יואל הלוי

ראבי"ה ח"ב דף 303

דף י"ח א' ד"ה הנחת

3

ח"ב דף 540

דף כ"א א' ד"ה רבים

3

רבינו יצחק בן משה מוינה

אור זרוע הל' אבילות סי' ת"כ

דף ז' ב' ד"ה יום שאתה

52

הל' אבילות סי' ת"כ

דף ח' א' ד"ה וה"ג מלקט

2

ריש הל' שבת

דף י"ב א' ד"ה חוץ לתהום

1

ריש הל' ערב שבת

דף י"ב א' ד"ה אבל איכא

2

אלפא ביתא סי' מ"ד

דף י"ז א' ד"ה דיני

9

הל' אבילות סי' תל"ה

דף י"ט ב' ד"ה אבל

18

הל' אבילות סי' תל"ב

דף י"ט ב' ד"ה שאסור

19, 20

הל' אבילות סי' תל"ב

דף ל"ט ב' ד"ה מצות

21

הל' אבילות סי' תל"ב

דף כ' א' ד"ה שכבר

2

הל' אבילות סי' תל"ב

דף כ' א' ד"ה אפי' יום

7

הל' אבילות סי' תי"ח

דף כ' ב' ד"ה קורע

12

הל' אבילות סי' תכ"ח

דף כ' ב' ד"ה שניים

16

הל' אבילות סי' תכ"ח

דף כ' ב' ד"ה כל שהוא

17, 18, 19

הל' אבילות סי' תל"ד

דף כ"א א' ד"ה ואסור

3

הל' אבילות סי' תל"ח

דף כ"א ב' ד"ה טוה

11

הל' אבילות סי' ת"ס

דף כ"א ב' ד"ה אבל

12

הל' אבילות סי' ת"ס

דף כ"ב ב' ד"ה אינה

14

הל' אבילות סי' תי"ח

דף כ"ב ב' ד"ה מאחה

21

הל' אבילות סי' תי"ח

דף כ"ב ב' ד"ה על חכם

24

הל' אבילות סי' תי"ח

דף כ"ד א' ד"ה בשעת

7

הל' אבילות סי' תי"ח

דף כ"ד א' ד"ה כנדי

9

הל' אבילות סי' תכ"ב

דף כ"ד א' הפירוש על כל הסוגיא

15

הל' אבילות סי' תכ"ב

דף כ"ד ב' ד"ה כבני עניים

19, 20

הל' אבילות סי' ת"ל

דף כ"ד ב' ד"ה אלא

21

הל' אבילות סי' תי"ח

דף כ"ה א' ד"ה מה דהוה

2

הל' תפילין סי' תקע"ד

דף כ"ה א' ד"ה איתהפיכא

17

מס' הערה בספר	כרש"י כ"י	דברי רש"י על מועד קטן המובאים בחיבור
8	דף כ"ו א' ד"ה וכולן	אור זרוע הל' אבילות סי' תי"ח
13	דף כ"ו ב' ד"ה ה"ג רשאי	" " הל' אבילות סי' תי"ח
14	דף כ"ו ב' ד"ה ר' שמעון	" " הל' אבילות סי' תי"ח
27	דף כ"ו ב' ד"ה ומקריעין	" " הל' אבילות סי' תי"ח
ר' משה בן נחמן		
11	דף ח' ב' ד"ה ואין חופרין	חידושי הרמב"ן על מו"ק ח' ב'
3	דף כ"א א' ד"ה ואסור	תורת האדם עניין אבילות
1	דף כ"ב א' ד"ה שבת	תורת האדם עניין נחלות
תוספות		
	דף י"ג ב' ד"ה בתבלין (גם ברש"י דפוס כן)	תוספות דף י"ג ב' ד"ה בתבלין
6	דף ט"ז א' ד"ה לשרושי	" דף ט"ז א' ד"ה מתכון
	דף י"ט ב' ד"ה שאסור (גם ברש"י דפוס כן)	" דף י"ט ב' ד"ה שאסור
20, 19	דף כ"ב ב' ד"ה ולשמחת (גם ברש"י דפוס כן)	" דף כ"ב ב' ד"ה וששמחת
1	דף כ"ז א' ד"ה אם יכול	" דף י"ז א' ד"ה אם יכול
א8	דף ז' א' ד"ה לא להקל	" דף ז' א' ד"ה כהסגר
27	דף ט' ב' ד"ה פוקסת	" דף ט' ב' ד"ה פוקסת
תלמידו של ר' יחיאל מפריש		
28	דף ג' ב' ד"ה מקשאות	השיטה ג' ב'
17, 15	דף ז' א'—ב' ד"ה צוותא	" ז' א—ב
3	דף י"ב ב' ד"ה אפדניה	" י"ב ב'
23	דף ט"ו ב' כשהוא שלם	" ט"ו ב'
ר' מאיר בן כרוך מרוטנבורג		
14	דף כ"ב ב' ד"ה אינה	הל' שמחות
ר' דוד בן לוי מנרבונה		
22	דף ד' ב' ד"ה המידל	המכתם ד' ב'
29	דף ד' ב' ד"ה עד	" ה' ב'
א32	דף ה' ב' ד"ה יש בה	" ה' ב'
8	דף ח' א' ד"ה ואפי' הן	" ח' א'
11	דף ח' ב' ד"ה ואין חופרין	" ח' ב'

מס' הערה
בספר

ברש"י

דברי רש"י על מועד קטן המובאים בחיבור

8	דף י"ח א' ד"ה הנחה	המכתם י"ח א'
22	דף כ"ב ב' ד"ה מבפנים	" כ"ב ב'
13	דף כ"ד א' ד"ה בתוך	" כ"ד א'

ר' יהודה בן בנימין הרופא

21	דף י"ב א' ד"ה שומר לנער	שיטת ריב"ב י"ב א' ד"ה לנער את צאנם
20	דף י"ח ב' ד"ה איגרות של רשות	" " י"ח ב' ד"ה אגרות של רשות

ר' צדקיהו בן אברהם הרופא

52	דף ז' ב' ד"ה אם שאתה	שבלי הלפט הל' שמחות סי' נ"ב
18	דף כ"א ב' ד"ה והוא שיש	" " " " סי' י"ז
3	דף כ"ב א' ד"ה הלך גדול	" " " " סי' י"ז
2	דף כ"ג א' ד"ה תנו רבנן	" " " " סי' מ"א
30	דף כ"ז ב' ד"ה אם לבו	" " " " סי' כ"ז

רבינו אשר בן יחיאל

15	דף ד' א' ד"ה בריכות	תוספות הרא"ש דף ד' א'
18	דף ד' א' ד"ה בריכה	" " דף ד' א'
32	דף ו' ב' ד"ה הא	" " דף ו' ב'
4	דף י"א ב' ד"ה טוען	" " דף י"א א'
5	דף י"ד א' ד"ה ה"ג אילימא	" " דף י"ד א'
1	דף כ"ב א' ד"ה הלך גדול	" " דף כ"ב א'
1	דף כ"ג א' ד"ה שבת	" " דף כ"ג א'
28	דף ו' ב' ד"ה תרביצה	רא"ש סי' ח'
11	דף ח' ב' ד"ה ואין חופרין	" סי' י"ג
22	דף י"א ב' ד"ה קבלנין	" סי' ג'
24	דף י"א ב' ד"ה הרי אלו	" סי' ג'
10	דף י"ב א' כל הסוגיא	" סי' ד'
40	דף י"ג ב' ד"ה מי שנשאל	" סי' א'
18	דף י"ד ב' ד"ה עשה דיחיד	" סי' ג'

פירוש על מו"ק לאחד מחכמי ספרד (כ"י ששון)

11	דף י' ב' ד"ה ה"ג במתני'	י"ב
----	-------------------------	-----

ר' יום טוב בן אברהם

16	דף ג' ב' ד"ה ה"ג דכולי	ריטב"א על מו"ק דף ג' ב'
----	------------------------	-------------------------

מס' הערה
בספר

ברש"י כ"י

דברי רש"י על מועד קטן המובאים בחיבור

25	דף ג' ב' ד"ה ונסים לה	ריטב"א על מו"ק דף ג' ב'
17	דף ד' א' ד"ה אמר רב פפא	דף ד' א' " " "
22	דף ד' ב' ד"ה המידל	דף ד' ב' " " "
16	דף ה' ב' ד"ה ולא על	דף ה' ב' " " "
19	דף ה' ב' ד"ה חצי מענה	דף ה' ב' " " "
24	דף ו' ב' ד"ה זה וזה	דף ו' ב' " " "
	דף ז' א' ב' על שיטת מצורע	דף ז' א' ב' " " "
87	דף ח' א' ד"ה ואפי' הן	דף ז' א' ב' " " "
27	דף ט' ב' ד"ה פוקסת	דף ט' ב' " " "
39	דף י"ז ב' ד"ה משמרה ידיה	דף י"ז ב' " " "
20	דף י"ח ב' ד"ה איגרות של רשות	דף י"ח ב' " " "
6	דף י"ט א' ד"ה כי אומר	דף י"ט א' " " "
15	דף י"ט ב' ד"ה כך מצות	דף י"ט ב' " " "
1	דף כ"ב א' ד"ה הלך גדול	דף כ"ב א' " " "
22	דף כ"ב ב' ד"ה מבפנים	דף כ"ב ב' " " "
1	דף כ"ד א' ד"ה חייב	דף כ"ד א' " " "
12	דף כ"ד א' ד"ה אבל	דף כ"ד א' " " "

ר' מאיר הכהן

25	דף י"א ב' ד"ה הרי אלו	הגהות מימוניות הל' אבל פ"ה
19	דף י"ט ב' ד"ה שאסור ברחיצה	הל' אבל פ"י " "
17	דף כ' ב' ד"ה כל שהוא	הל' אבל פ"ב " "
5	דף כ"א א' ד"ה רבים	הל' אבל פ"ה " "
11	דף כ"א ב' ד"ה טווה	הל' אבל שם " "
8	דף י"ח א' ד"ה הנחה	תשובות מימוניות, ספר שופטים סי' י"ח

ר' יעקב בן אשר

14	דף כ"ב ב' ד"ה אינה	טור יו"ד סי' ש"מ
22	דף כ"ב ב' ד"ה מבפנים	טור יו"ד סי' ש"מ

רבינו נסים

15	דף ד' א' ד"ה בריכות	חידושי הר"ן ד' א'
37	דף ד' ב' ד"ה לסחופי	ד' ב' " " "
20	דף י"ח ב' ד"ה אגרות של רשות	י"ח ב' " " "
12	דף כ"ד א' ד"ה אבל	כ"ד א' " " "
30	דף כ"ו ב' ד"ה אם לבר	כ"ו ב' " " "
11	דף ח' ב' ד"ה ואין תופרין	ר"ן ביצה פ"א ד"ה למיגוליה

מס' הערה בספר	ברשימתי	דברי רש"י על מועד קטן המובאים בחיבור
		ר' וידאל די טולושא
32	דף ד' ב' ד"ה שאם היתה	מגיד משנה הלכות יו"ט פ"ח הל' ג'
15	דף י"ח ב' ד"ה גיטין	" " " " פ"ז הל' י"ב
3	דף י"ט א' ד"ה כדי	" " " " פ"ז הל' י"ג
		רבינו יוסף חביבה
6	דף ה' א' ד"ה למוד	נמוקי יוסף ה' א'
	דף י"א ב' ד"ה שכיר יום (גם ברשימתי דפוס כן)	" " " " י"א ב' ד"ה שכיר יום
	דף י"ב ב' ד"ה לחפיפה (גם ברשימתי דפוס כן)	" " " " י"ב ב' ד"ה דחזי לחפיפה
17א	דף כ"א ב' ד"ה ממקום קרוב	" " " " כ"א ב' ד"ה אבל ג' הראשונים
		אברהם בן שמואל זכות
17	דף כ"ח א' ד"ה איתהפיכא	יוחסין ערך רב הונא
		ר' שלמה סירליאו
26	דף ג' ב' ד"ה שדה לבן	פירוש על ירושלמי שביעית פ"ב ה"א
1	דף ד' א' ד"ה יקצור	פירוש על ירושלמי שביעית פ"א ה"א
		ר' בצלאל אשכנזי
31	דף כ"ה ב' ד"ה חנינו	בליקוטיו עפ"י חיד"א פתח עינים פ"ג א'

עפ"י הרשימה דלעיל נוכל להסיק רק מסקנה אחת והיא, כי אין אף צל של ספק, שהפירוש על מס' מו"ק שבכ"י אסקוריאלי הוא הפירוש האמיתי של רש"י. לפיכך אני רואה למותר להוסיף כאן בהמבוא עוד הוכחות — על הזיהוי — כגון, כי בדרך כלל פירוש כ"י דגן זהה עם פירושו של רש"י — על אותם הנושאים — במסכתות אחרות, וכדומה. עליהם יעמוד הקורא בהערות שלנו על הפירוש.

המהדורה

לא ניכנס לבדיקה המסובכת השנויה במחלוקת, אם פירושו של רש"י ניתן לנו במהדורות או אך "הגיה תקן והוסיף" (א). אך בכל זאת עלינו לדעת, כ"י דידן לאיזו סוג הוא שייך, למהדורה ראשונה או אחרונה, למתוקנת על ידי רש"י או לבלתי מתוקנת. יש הוכחות, כי פירוש רש"י כ"י דגן הוא הפירוש "שכתב אחרי כן" ואלו הן:

דא. ראה י.נ. אפשטיין, פירושי הריב"ן ופירושי חרמיוזא, חרביץ שנה ד' (תרצ"ג) עמ' 189—192.

א. בדף ז' ב' אנו מוצאים בפירוש רש"י כ"י אותה "שמועה" אשר עליה כותב תלמידו של רבינו יחיאל מפריש ב"השיטה": לפי לשון אחר שפי' בהרבה פי' [רושים] שכתב אחר כן פשפש ר' בשמועה ודרשה" (בכ"י דגן: לימים פשפש בשמועה וחדשה כשמלה). הרא"ש והריטב"א שמביאים במקום זה פירוש של רש"י כפי שפירש בראשונה (בנוסחת כ"י דידן) לא ידעו שרש"י חזר בו "לימים" [ע"י בהערה שלנו על הפירוש]. זה מוכיח שההמשך של דברי רש"י האחרונים שבכ"י שלפנינו לא היה במהדורה שהשתמשו בה.

ב. דף י"ד א' מביא תוס' הרא"ש פירושו של רש"י (בנוסח כ"י דידן) ומקשה עליו. ולו היתה לפניו גירסת רש"י בגמרא כפי שהוא בפירוש רש"י כ"י לא היה מקום לקושינו (ע"י רש"י כ"י שם ד"ה ה"ג אילימא והערה 5 שם).

ג. ברא"ש פ"ב סי' ג' אחרי שמצטט פירושו של רש"י (כפי שהוא ברש"י כ"י) הוא מסיים: "ומשמע דגרסינן ברישא דהארוסים הרי אלו יעשו ע"י אחרים וכו'", אלו היה לפני הרא"ש סיומו שבפירוש רש"י כ"י: "אית ספרי דלא כתוב בהו על ידי אחרים", לא היה צריך לכתוב "ומשמע".

לאור הוכחות אלו יש להניח, כי פירוש רש"י כ"י דגן הוא הפירוש שהוגה ע"י רש"י, ז. א. המהדורה האחרונה או המתוקנת.

שמות חכמים ומקורות

מלבד השמות שאנו מוצאים בכל פירושי רש"י: שאלתות דרב אחא, מפי מורי, מפי ר' יצחק, מוזכר ברש"י כ"י דגן שלש פעמים פירושו של רבנו חננאל (י"ב א' ד"ה שיח, י"ח א' ד"ה ולדידי, כ' ב' ד"ה כל שהוא) כידוע לא מצטט רש"י בשום מקום את ר"ח. כפי שהוכחנו בסעיף הקודם פירוש רש"י כ"י שייך לאלו המהדורות שכתב או תקן "אחר כן" ולא מן הנמנע שכבר הגיע לידו בעת תקנו מהדורה זו, פירושו של רבנו חננאל והכניסו כמילואים⁸).

היחס בין רש"י דפוס לבין רש"י כ"י אסקוריא

על בעיית המחבר של רש"י דפוס הערנו כבר בתחלת המבוא. אחרי שביררנו, כי כ"י אסקוריא הוא פירוש רש"י האמיתי יש לבדוק היחס בין פירוש זה לרש"י דפוס, זה יענה גם לשאלת הגדרת רש"י דפוס כמהדורה של רש"י.

ההשואה מראה כי אין ביניהם שום קירבה, רוב פירושיהם מוסבים לא על אותן הפיסקות שבגמרא ואלו הביאורים אשר סובבים על אותם הדבורים שונים הם מלבד במקרים בודדים, הן בתוכן והן בסגנון, ומנוגדים הם זה לזה גם בעניני ההלכה הנובעים מפירושיהם. נקח לדוגמה דף אחד (דף ד') ונשווה בו פירוש רש"י דפוס לרש"י כ"י בכמה ביאורים. בדף זה, ההשואה מראה כי אך בשני מקומות אנו מוצאים זהות מלאה ביניהם: א. ד"ה דהוה דלי דולא. ב. ד"ה ואם בשביל ליפותן. בשאר הביאורים אין להם שום קירבת תוכן וסגנון, לדוגמה:

א. ד"ה פסיקות ובריכות, רש"י דפוס: חדא מילתא היא. רש"י כ"י: פסיקות, חריצין שאינן מתוקנין, בריכות, גומות מתוקנין יפה. (פירוש רש"י כ"י מובא בשם רש"י בתוס' הרא"ש ובר"ן, ע"י הערה 15).

8. רעיון דומה הביע ת. י. קאהוט במבוא לערוך השלם עמ' 300 X.

ב. ד"ה בריכה שנטפה, פירוש רש"י דפוס מתאים לפירוש הראב"ד המנוגד לפירוש רש"י כ"י (מובא בתוס' הרא"ש בשם רש"י ע"י הערה שלנו מס' 15).

ג. ד"ה המידל בגפנים, פירוש רש"י דפוס מתאים לפירוש הראב"ד החולק על פירוש רש"י כ"י (מובא בשם רש"י בתוס' הרא"ש ע"י הערה 22).

ד. ד"ה לסחופי, רש"י דפוס: לעקור ענפי אילנות הגדלים בנהר. רש"י כ"י: לנקות מחמת עפר וצרורות שנפלו בו (מובא בשם רש"י בחידושי הר"ן ע"י הערה 37). ניגודים וחילופים נוספים נמצאים בדף זה. ובדומה לכך הוא היחס בין שני הפרושים בכל המסכת. מסקנת ניתוח ההשוואה הוא, כי אין להגדיר את פירוש רש"י דפוס כמהדורת רש"י על סמך שאנו מוצאים מקומות אחדים שהביאורים זהים, ואין זה מוכיח על זהות מחברם, זהות באיאלו מקומות אנו יכולים למצוא בכל הפירושים ממחברים שונים מאותה התקופה.

היחס בין רש"י ר"ף לבין רש"י כ"י

כבר רמזנו בתחלת המבוא שגדולי הרבנים ראו ברש"י ר"ף מקור לדברי רש"י המובא בהראשונים, אולם כנראה העדיפו את רש"י דפוס. ר' יואל סירקיס שהיה לפניו פירוש רש"י דאלפסי ישן⁹) על מס' מו"ק התעלם לפעמים ממנו. בבית חדש על טור אר"ח סי' תקל"ט ד"ה ואם הוא מוכר ירק, מתקשה בפירושו של רש"י דפוס מו"ק י"ג ב' ד"ה כרופייתא, מוכרי בשמים. ולא מוצא לנחוץ להזכיר, שרש"י ר"ף מפרש: קרופייתא, מוכרי תבלין כגון כרוב וכרישין, ולפירוש זה אין מקום לקושינו ע"ש. מזה נראה שאך חש והזהיר "לצאת לכתחלה ידי שני הפירושים", ולמעשה ראה בו לא מקור אורייגנלי של פירוש רש"י אלא עיבוד מפירושו של רש"י.

ההשוואה בין רש"י ר"ף לרש"י כ"י לא משאירה שום ספק, כי רש"י ר"ף נערך על יסוד פירוש רש"י האמיתי. הבעיה היא אם השתמש העורך בפירוש רש"י מהדורה אחרונה כרש"י כ"י דנן. במקומות רבים אנו מוצאים שברש"י ר"ף חסר הסיום של הפירוש שברש"י כ"י, לדוגמה: ד' א' ד"ה אגמים, ה' א' ד"ה למוד, ה' א' ד"ה וראה עצם אדם, וכהנה כהרבה מקומות. אבל קשה לקבוע על סמך זה שלא היתה לפני העורך פירוש רש"י ר"ף מהדורת רש"י כ"י כי יכול להיות שעורך הפירוש לר"ף השמיט וקיצר, כלומר הכניס לפירוש רק מה שנראה לו נחוץ לביאור הדברים שבר"ף. כדאי לציין כי העורך הכניס גם איפפעם מדברי עצמו לפירוש כמו ו' ב' (לפי דפי הגמרא) ד"ה לתרבוצי, ע"ש.

היחס בין רש"י ע"י לבין רש"י כ"י

ההשוואה מראה כי ר' יעקב נ' חביב השתמש ברש"י האמיתי בעת כתבו את הפירוש, אולם הבדיקה מוכיחה, כי בעל ע"י לקח משני הפירושים גם יחד. לדוגמא, פרק א' פיסקא א—ה הפירוש עד ד"ה בשבתא דריגלא, לקוח מרש"י כ"י. מן בשבתא דריגלא עד פיסקא כ"ט (האגדות שבדף ט' בגמרא) לקוח מן רש"י דפוס, וכן הלאה.

לפעמים הרכיב שני הפירושים על מאמר אחד. לדוגמא, פ"א פיסקא א' ד"ה לא תתן מכשול. רש"י דפוס ה' א': לפני עור לא תתן מכשול, כלומר עשו דבר על הטומאה שלא יהו נכשלים בה נושאי תרומה וטהרות.

9. בי"ח על טור אר"ח סי' תקל"ז ד"ה אסור לפתוח.

רש"י כ"י ה' א': לא תתן מכשול, עשו ציון שלא יכשילו בני אדם באותה טומאה לשרוף טהרותיהן (וכן ברש"י ר"ף).

ברש"י ע"י: לא תתן מכשול, עשו ציון שלא יכשילו בני אדם באותה טומאה ויהיו נכשלים בה נושאי תרומה וטהרות.

קשה להניח, כי לבעל ע"י היה כ"י של פירוש רש"י, אשר לדפים אחדים התאים בדיוק לרש"י דפוס ולדפים אחדים התאים בדיוק לרש"י כ"י, ובמקומות אחרים היה מורכב משניהם. אין ספק, כי העורך, ר' יעקב ׳ חביב, עשה בחירה לפי טעמו „בפי' הענין בלשון קצר". ו„דברי רש"י בלשון קצרה" (מדבריו על ע"י בהקדמת הכותב).

היחס בין קטעי גניזה-דפוס קמברידג' ובין רש"י כ"י קטעי גניזה — דפוס קמברידג' — מכילים: קטעים של מס' מו"ק גמרא עם רש"י מדפים ב' א'—ב', ו' ב', ז' א', י"ז ב', י"ח א', כ"ה א'—ב' ¹⁰. הדפוס הוא מאד משובש. בשולים הגהות, אשר כנראה שייכות לבעל מגיה של בית הדפוס. ההשוואה עם רש"י כ"י מורה בדרך כלל זהות שלימה ביניהם, לדוגמה ראה בהפירוש ז' א' הערה 5. זו הוכחה נוספת בדבר המקוריות של רש"י כ"י דגן. לבסוף יש להצביע על עובדה אחת והיא, כי על ידי זה שהמדפיס הראשון קבע בדפוס כפירוש רש"י על מס' מו"ק איזה פירוש מן כ"י שיחסו, או שנתחסו על ידי המצטיק של כה"י בטעות לרש"י, נידח ונשכח פירוש רש"י האמיתי שהשתמשו בו עד אז חכמי ישראל בכל הארצות. הנסיון שנעשה בואד אלחג'ארה להדפיס מס' מו"ק עם פירוש רש"י האמיתי לא יצא, כנראה, לפועל. צריכים היינו לחכות מאות שנים עד שנזכה שוב לאורו של רבנו שלמה בן יצחק על מס' מועד קטן.

10. לפי דעתו של א. פריימן קטעי-דפוס תלמוד עם רש"י של אותו הספוס שייכים לדפוס פאס משנות 1516—21 (ZHBg, XIV, 80; XV, 180) לדעתי קטעי גניזה קמברידג' שאנו דנים עליהם דומים מאד מבחינה פאליאוגרפית לדפוס ואד אלהג'ארה, ויתכן להיות שלא הספיקו אפילו להגיה את הדפים המודפסים עד שלא גורשו. ראה מאמרו עם הפקסימיל של י. זונה „לראשיתו של הדפוס העברי בספרד", קרית ספר שנה י"ד עמ' 368—378.